

«РУССКОЕ ОБЩЕСТВО НАЦИОНАЛИСТОВ» В УНИВЕРСИТЕТИ СВ. ВОЛОДИМИРА І СТУДЕНТСЬКИЙ СТРАЙК 1899 РОКУ

Т. П. Білоус

Білоус Т. П. «Русское общество националистов» в Университете Св. Владимира і студентський страйк 1899 року. Стаття присвячена подіям у Київському університеті під час всеросійського студентського страйку 1899 року. Встановлено, що саме під час нього в університеті з'явилася організація «Русское общество националистов», яка активно протидіяла прихильникам страйку; визначено окремих її учасників. Висловлено припущення, що це була перша в Російській імперії студентська організація такого типу.

Ключові слова: Київський університет; студентський рух; російський націоналізм.

Білоус Т. П. «Русское общество националистов» в Университете Св. Владимира и студенческая забастовка 1899 года. Стаття посвящена событиям в Киевском университете во время всероссийской студенческой забастовки 1899 года. Установлено, что именно во время нее в университете появилась организация «Русское общество националистов» – активно противодействующая сторонникам забастовки; определены отдельные ее участники. Высказано предположение, что это была первая в Российской империи студенческая организация такого типа.

Ключевые слова: Киевский университет; студенческое движение; русский национализм.

Bilous T. P. Russian Society of Nationalists in the University of St. Vladimir and Student Strike of 1899. The article is about events that took place at the Kiev university during all-Russian student strike in 1899. It has been established that exactly during these events appeared an organization called 'Russian society of nationalists', that actively counteract the strike supporters. Some of the members were identified. It's been suggested that it was the first student organization of that kind in the Russian empire.

Keywords: Kiev University; student movement; Russian nationalism.

Студентство Російської імперії важко назвати темою, обділеною увагою в історіографії. Як явище, що часто було «барометром» суспільних настроїв, воно привертало значну увагу вже в дореволюційний час, а згодом зацікавило радянських і західних істориків. Із праць радянських істориків, напевно, найкращою була монографія Василя Орлова¹, який сам був колишнім учасником студентського руху. З доробку західної історіографії важливо згадати монографії Деніела Броуера², Семюеля Кассова³ та Сюзан Моррісі⁴. Однак їхнім недоліком є зосередженість на вищих навчальних закладах у Петербурзі та Москві й недостатня увага до процесів у провінційних університетах. Винятком є монографія Йоханнеса Ремі про польський студентський активізм у Російській імперії⁵, але вона присвячена періоду 1832–1863 років.

Іншим очевидним недоліком є те, що протягом тривалого часу істориків цікавили лише опозиційно налаштовані студенти, їхні протести та зв'язки з революційним рухом. У пострадянський період коло досліджуваних тем значно розширилося, і з'явилися публікації про побут студентів⁶, їхню субкультуру⁷ тощо⁸. З'явилися також розвідки про правоконсервативну течію в студентському русі. Становлячи незначну частину серед студентського загалу, консервативна меншість відіграла важливу роль у протидії студентським страйкам і була «єдиною опорою російського абсолютизму в середовищі інтелігентної молоді, в цілому для нього втраченою»⁹. Але дослідження з цієї тематики переважно зосереджуються на періоді 1907–1914 років, коли правоконсервативна течія набула найбільшого розмаху. Натомість малодослідженим є період появи появи організацій такого спрямування.

Протягом більшої частини історії університетів у Російській імперії будь-які студентські об'єднання були заборонені (і тому вони були підпільними), законслухняні провладні студенти не могли організуватися, не порушивши принципів, які вони захищали¹⁰.

Лише після двох всеросійських студентських страйків 1899 та 1901 років влада нарешті зрозуміла неефективність своєї політики та пішла на поступки, дозволивши студентські об'єднання. І саме 1901 або 1902 роками, коли російські націоналістичні та монархічні організації з'являються в багатьох вищих навчальних закладах, зазвичай датують появу таких об'єднань¹¹. Але чи були до цього нелегальні організації правоконсервативного спрямування, і якщо так, то наскільки поширеним було це явище? У цій статті ми розглянемо приклад такої організації, можливо – першої.

Основними джерелами статті є спогади учасників студентського руху в Києві та архівні джерела, що зберігаються в Центральному державному архіві у м. Києві, зокрема фонд № 274 (Київське губернське жандармське управління) та фонд № 442 (Канцелярія Київського, подільського та волинського генерал-губернатора).

Університет Св. Володимира

Київський університет був третім у Російській імперії за чисельністю студентів після Московського та Петербурзького, у ньому навчалось близько 15% всіх студентів імперії¹². Він мав один із найвищих відсотків дітей дворян¹³ та виділявся досить складним етноконфесійним складом студентів. Частка православних студентів тут була однією з найнижчих (близько 50% наприкінці XIX ст.). За чисельністю польського студентства Київський університет наприкінці XIX ст. був другим після Варшавського, а за чисельністю студентів єврейського походження — першим. Обидві категорії були дискримінованими в Російській імперії, і квота на них для Університету Св. Володимира була встановлена в розмірі 20% для римо-католиків і 10% для юдеїв. Окрім того, в університеті навчалась відносно значна кількість студентів грузинського, та, меншою мірою, вірменського та азербайджанського походження.

У 1860-х – першій половині 1880-х років Київський університет був одним із найнеспокійніших в Російській імперії¹⁴, але після заворушень 1884 р. і тимчасового закриття університету київське студентство довгий час проявляло пасивність і слабоорганізованість, чому сприяло введення нового статуту й загальна реакційна атмосфера того періоду. Лише в середині 90-х рр. XIX ст. починається поживлення студентського життя і настрої серед молоді поступово радикалізуються. На кінець 1890-х років у Київському університеті була досить розвинена мережа підпільних організацій, що мали хороші зв'язки з революційним рухом; загальним координаційним органом студентського самоврядування була Київська Союзна Рада об'єднаних земляцтв і організацій¹⁵.

Але свою специфіку в Києві мало не лише студентство. Професура Університету Св. Володимира славилася в Російській імперії своєю провладністю й консервативністю на тлі ліберальних Московського та Петербурзького університетів¹⁶. Під час нарад у Міністерстві народної освіти щодо студентських заворушень представники Київського університету були одними з найбільш войовничих. Зрештою, на початку XX ст. Київ та Правобережна Україна загалом були «твердинею» російського націоналізму¹⁷ (і водночас одним із центрів революційного руху). Це створювало особливо вибухонебезпечну ситуацію в університеті.

Страйк 1899 року

Перший всеросійський студентський страйк – одна з ключових подій в історії студентського руху Російської імперії, вплив якої далеко не обмежується самим студентством. Саме з нього, наприклад, починав відлік Російської революції історик Річард Пайпс¹⁸.

Початок страйку спричинив інцидент, який стався в Петербурзькому університеті 8 лютого 1899 р., в річницю заснування університету, коли загін кінної поліції напав на натовп студентів, які йшли після офіційного святкування додому, і побив їх нагайками¹⁹. Це викликало обурення студентів, і вже наступного дня в університеті зібралась сходка для обговорення інциденту і вирішення, як відреагувати на нього. Сходки продовжувались наступні три дні, і вже 10 лютого було вирішено організувати страйк з обструкцією й оголосити університет закритим доти, поки не будуть надані гарантії особистої недоторканності. Страйк швидко поширився за межі Петербурзького університету – спо-

чатку на інші вищі Санкт-Петербурга, а потім на всі університетські міста (за винятком Гельсінкі) та майже всі вищі навчальні заклади Російської імперії, навіть одну Духовну академію – Петербурзьку²⁰. На початку березня до страйку приєднався Варшавський університет²¹ – попри те, що зазвичай Варшава стояла осторонь загальноросійського студентського руху.

Досить швидко на ці події відгукнувся Київ. 16 лютого Союзна Рада видала відозву, в якій закликала на сходку наступного дня. 17 лютого відбулась сходка, в якій взяли участь більше тисячі студентів. Був виступ делегата із Петербурга, який розповів про події в столиці²². Після обговорення студенти запросили ректора, повідомили його про рішення розпочати страйк і спокійно розійшлися²³. Трохи пізніше того ж дня відбулась сходка в Київській політехніці, на якій також було вирішено приєднатися до страйку. Але вже наступного дня після першої сходки Правління Університету виключило 52-х студентів, з них 31-го – без права повторного вступу в Київський університет. Репресії зачепили найактивніших учасників сходок. 23 лютого попечитель Київського навчального округу призупинив заняття в університеті – він і далі був відчинений, але аудиторії були замкнені. Студенти продовжували ходити в університет і спілкувалися між собою в коридорах. До вимог, що стосувалися подій у Петербурзі, були додані вимоги повернення висланих студентів і скасування окремих пунктів університетського статуту²⁴.

20 лютого було призначено комісію для розслідування подій 8 лютого на чолі з колишнім військовим міністром генералом Ванновським, і це внесло розкол у студентські ряди. 1 березня студенти КПІ, одночасно з Петербурзьким університетом, припинили страйк, що Союзна Рада Київського університету засудила²⁵.

Саме тоді розгорілися головні події в Київському університеті. 8 березня в університеті відбулась сходка, на яку прийшло близько тисячі студентів. Але частина з них пішла зі сходки і, зібравшись в іншій аудиторії, заявила про готовність слухати лекції незалежно від рішення основної сходки. Пізніше Союзна Рада звинувачувала їх у тому, що вони пішли тоді, коли зрозуміли, що настрої більшості схиляються до продовження страйку²⁶. Того ж дня з'являється прокламація від нової студентської організації – *Русского общества националистов (РОН)*, яка закликала до припинення страйку²⁷. А вже наступного дня дійшло до жорсткого зіткнення між двома групами студентів.

Це було чимось радикально новим у студентському житті. До цього студентські організації університету об'єднували людей досить різних поглядів – від крайньо-лівих до ліберально-консервативних – зокрема в Союзній Раді 1897 року таким був Георгій Скоропадський (пізніший октябрист, член 3-ї і 4-ї Думи)²⁸. Але студентів, яких вважали реакціонерами, до них не запрошували. В інших університетах тоді також були групи, що виступали проти страйку. Зокрема у Варшавському університеті таку позицію зайняли студенти-ендеки²⁹, а в столичних університетах групи, які після призначення комісії Ванновського агітували за припинення страйку, не мали виразного ідеологічного забарвлення³⁰. Але вони не протидіяли обструкціоністам усупереч рішенням сходки так, як РОН.

Русское общество националистов

В історіографії вдалося знайти лише побіжні згадки про РОН у пізніші роки його діяльності³¹, і навіть поява цієї організації датувалася 1900 роком³².

Біля витоків РОН стояли люди, серед яких були пізніші засновники і лідери Київського клубу російських націоналістів – Василь Шульгін, Анатолій Савенко, Олександр Білимович³³. На жаль, спогади про ті події, судячи з усього, залишив лише Василь Шульгін, але він дає досить обмежені відомості і не називає організації, а говорить про них лише як про групу осіб, що протистояли обструкціоністам (власне, назви організації у своїх спогадах не називає ніхто, всі писали просто про «націоналістів»). Крім спогадів та прокламацій самої організації, є лише протокол допиту одного з членів РОН – Микити Верпеки, але він більше намагався пояснити слідчим свою позицію, а про самі події й організацію висловлювався лаконічно³⁴. Судячи з усього, як мінімум спочатку це була слабоорганізована група осіб, у якій важко визначити, хто належав до РОН, а хто лише брав участь разом із ними в протидії страйку. Жандармські документи лідерами «русской партии студентов на-

ціоналістів» називають студентів Антонова і Розова (сина професора Київської духовної академії Олексія Розова) і теж відзначають її слабоорганізованість³⁵. З іншого боку, Костянтин Василенко стверджував, що група націоналістів була невеликою, але згуртованою й активною³⁶. Чисельність групи також невідома – Микита Верпека на допиті заявляв, що їх лише 4–5 людей³⁷, але наскільки це правда – невідомо. В усякому разі група, що активно протистояла страйку, була більшою.

Шульгін, Савенко, Білимович і Верпека були тісно пов'язаними з професором Дмитром Піхном. Крім того, що він був вітчимою Василя Шульгіна, в організованому ним практичному семінарі з політичної економії активну участь брали Савенко, Білимович і Верпека. Семінар (на відміну від лекцій професора Піхна) завдяки модності в ті часи політекономії привертав велику увагу студентів і перетворився певною мірою на дискусійний клуб. Кожен реферат, на які іноді приходили не лише студенти, закінчувався дискусією між професором та кількома його прибічниками з одного боку і групою студентів-марксистів – Марка Ратнера, Михайла Бернацького, Володимира Вакара та інших – з другого. Київські соціал-демократи використовували цей семінар для пропаганди своїх ідей, а іноді й знаходили на ньому собі нових членів — наприклад, за спогадами Юзефа Мошинського, саме там вони вперше помітили Мойсея Урицького³⁸. Прибічниками професора на цьому семінарі власне й називають Шульгіна, Савенка, Білимовича (пізнішого спадкоємця Піхна на кафедрі) та Верпеку, і всі, хто у своїх спогадах згадував цей семінар (включно з Сергієм Єфремовим³⁹), звинувачували їх у підлабузництві. Крім Дмитра Піхна, російські націоналісти також гуртувалися навколо професора Тимофія Флоринського⁴⁰.

Перший виступ цієї групи стався ще до страйку. 8 листопада 1898 року у Вільні відбулося відкриття пам'ятника Михайлу Муравйову – напередодні ювілею й відкриття пам'ятника Адаму Міцкевичу у Варшаві. У зв'язку з тим, що серед вітальних депеш із цього приводу була й від деяких професорів Варшавського університету, в ньому почалися студентські заворушення⁴¹. З приводу цих подій, а також ювілею Міцкевича, Київська Союзна Рада скликала сходку, на якій була прийнята резолюція про підтримку варшавського студентства і виголошено промови про роль Міцкевича. Саме тоді вперше група російських націоналістів виступила на студентських сходках, але ще не називала себе організацією. Хто саме з них виступав – встановити важко. Сергій Єфремов у спогадах писав, що це був Всеволод Чаговець⁴², тоді як Микита Верпека на допиті заявив, що то був він⁴³.

Під час страйку РОН вів полеміку з Союзною Радою у своїх прокламаціях, звинувачуючи її в деспотизмі та терорі, яким вона зганяє на сходки студентів, а також протистояв обструкціоністам, замикаючись в аудиторіях і намагаючись забезпечити проведення лекцій. Союзна Рада, засідання якої в цей час, за спогадами Володимира Медема, відбувалися щоночі⁴⁴, зі свого боку вела полеміку з ними. Цікаво, що Василь Шульгін у своїх спогадах стверджував, що під час найгострішої такої сутички, коли вони замкнулися у фізичному кабінеті й обороняли двері (за описом це схоже на сутичку, що відбулася 9 березня⁴⁵), у нього і ще двох його колег (сина волинського губернатора Штакельберга і сина київського поліцеймейстера Живоглядова) були заряджені револьвери⁴⁶. Враховуючи, що тоді ж був випадок у КПІ, коли під час сутички з обструкціоністами один зі студентів дістав револьвер і почав погрозувати⁴⁷, це може бути правдою.

Кінець страйку

10 березня всіх студентів було звільнено й Київський університет було закрито⁴⁸, а вже 12 березня розпочався прийом прохань про поновлення – спочатку від старших курсів⁴⁹. 26–29 березня поступово відновлюються лекції в університеті для медиків старших курсів. Коли 30 березня близько 200 студентів зібралися перед університетом, переконуючи старшокурсників не йти на лекції, їх було заарештовано й доставлено у Виправне арештантське відділення⁵⁰. Наступного дня зібралися близько 500 студентів, до яких приїхав губернатор Федір Трепов. Після коротких переговорів, у перебігу яких губернатор заявив, що не може обіцяти, що всі арештовані попереднього дня будуть негайно звільнені, на що студенти відповіли: в такому разі вони хочуть розділити долю зі своїми товаришами, колона студентів на чолі з губернатором відправилася в Арештантські роти⁵¹.

Увечері того ж дня, коли студентів переписали, між губернатором і студентами відбулися нові переговори, після яких, в обмін на обіцянку не влаштовувати вуличних демонстрацій, студенти були звільнені, при чому Трепов дав обіцянку не висилати нікого за участь у заворушеннях. Протягом наступних тижнів частина студентів була все ж вислана з Києва, але офіційно за політичними звинуваченнями, а не за участь у студентських заворушеннях⁵².

Протягом квітня всіх студентів, яких не вислали, поновили. Заняття й екзамени відновилися. 11 травня Союзна Рада у своїй відозві, звинувачуючи київське студентство у байдужості, в той час як у деяких університетах досі протестують, заявила про складання з себе повноважень у цьому навчальному році⁵³.

Висновки

Поява правоконсервативної націоналістичної студентської організації в Університеті Св. Володимира під час страйку 1899 року спровокувала гострий конфлікт в студентському середовищі. Відомостей про подібне протистояння в інших містах знайти не вдалося, хоча протягом наступних років промонархічні групи, що протистояли обструкціоністам, з'явилися в багатьох інших вищих навчальних закладах імперії. Можливо, події в Києві певною мірою випереджали процеси, що проходили в інших університетських містах, і РОН був першою організацією такого типу.

Щодо причин такої специфіки, то крім впливу київської професури можна припустити, що радикалізація студентства, яка в Університеті Св. Володимира за багатьма ознаками проходила швидше, ніж в інших університетах, викликала швидшу реакцію з боку провладних студентів. Але це питання потребує подальших досліджень.

¹ Орлов В. И. Студенческое движение Московского университета в XIX столетии. М.: Всесоюз. о-во полит. каторжан и ссыльно-поселенцев, 1934. 399 с.

² Brower D. R. Training the Nihilists: Education and Radicalism in Tsarist Russia. Ithaca, N. Y.: Cornell University Press, 1975. 248 p.

³ Kassow S. D. Students, Professors, and the State in Tsarist Russia. Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1989. 438 pp. В українській та російській історіографії трапляються два варіанти транслітерації його прізвища – *Кассов* і *Кессоу*. Оскільки він був сином єврейських емігрантів з Російської імперії, а саме прізвище має російську етимологію, тут буде використовуватись варіант *Кассов*.

⁴ Morrissey S. K. Heralds of Revolution. Russian Students and the Mythologies of Radicalism. New York, Oxford: Oxford University Press, 1998. 288 pp.

⁵ Remy J. Higher Education and National Identity: Polish Student Activism in Russia, 1832-1863. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2000. 380 pp.

⁶ Кругляк М. Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. Житомир: Волинь, 2015. 464 с.

⁷ Посохов І. Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури. Харків: Раритети України, 2013. 276 с.

⁸ Про історіографію цього питання на українському матеріалі див.: Грицик Л. Ю. Студентство в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): історіографія: дис ... канд. іст. наук. Київ–Переяслав-Хмельницький, 2017. 254 с.

⁹ Иванов А. Е. Студенческая корпорация России конца XIX – начала XX века: опыт культурной и политической самоорганизации. М.: Новый хронограф, 2004. С. 351.

¹⁰ Яскравим винятком є традиційні німецькі корпорації в Дерптському університеті, які були аполітичними та завжди лояльними до влади, тому вона погоджувалася на їхнє існування. Див.: Иванов А. Е. Студенческая корпорация России конца XIX – начала XX века: опыт культурной и политической самоорганизации. М.: Новый хронограф, 2004. С. 158–198.

¹¹ Ивакин Г. А. По делу Ярошенко «Злодейское покушение на жизнь студента академика ...»: материалы дела Департамента полиции о патриотическом обществе «Двуглавый орел» (1906–1907 гг.) // Казачество. 2017. № 26. С. 79; Иванов А. Е. Студенческая корпорация России конца XIX – начала XX века: опыт культурной и политической самоорганизации. М.: Новый хронограф, 2004. С. 353.

¹² Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX – начала XX века. М., 1991. С. 23.

¹³ Там само. С. 269.

¹⁴ *Назаревський О.* Ювілей Київського університету і студенські заклоти 1884 року // За сто літ. Кн. 2. К., 1928. С. 226.

¹⁵ Детальніше див.: *Білоус Т.* Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу» та історія марксизму в Російській імперії // Спільне. 2017. № 11. С. 51–57; Назва подана так, як писали тоді – три перші слова з великої літери.

¹⁶ *Бубнов Н. М.* Сага о правой профессуре Университета св. Володимира // Alma mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920: матеріали, документи, спогади. Кн. 1. К., 2000. С. 157–177.

¹⁷ *Мартинюк О. В.* Російський націоналізм як соціально-політичний феномен у виборчому процесі Правобережної України (1906–1912 рр.): дис ... канд. іст. наук. Київ, 2016. 261 с.

¹⁸ *Richard Pipes.* The Russian Revolution 1899–1919. London: Fontana Press, 1992.

¹⁹ *Kassow S. D.* Students, Professors, and the State in Tsarist Russia. Berkeley, 1989. P. 90–93.

²⁰ Студенческое движение 1899 года / Сборник под ред. А. и В. Чертковых. Purleigh: A. Tchertkoff, 1900. С. 28.

²¹ *Grabiec J.* Czerwona Warszawa przed ówierć wiekiem: moje wspomnienia. Poznań, 1925. S. 53.

²² *Медем В.* Из моей жизни. М., 2015. С. 110.

²³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 849. Спр. 15. Арк. 5–7.

²⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 849. Спр. 15. Арк. 11–12.

²⁵ Там само. Арк. 30.

²⁶ Там само. Арк. 162.

²⁷ Там само. Арк. 63.

²⁸ *Василенко К. П.* Статті, спогади, листування. К., 2002. Ч. 1. С. 175.

²⁹ *Grabiec J.* Czerwona Warszawa przed ówierć wiekiem: moje wspomnienia. Poznań, 1925. S. 58–61.

³⁰ *Kassow S. D.* Students, Professors, and the State in Tsarist Russia. Berkeley, 1989. P. 100.

³¹ *Гончарова Н. О.* Академічна течія у студентському та учнівському русі початку ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2008. Вип. XIV. С. 125.

³² *Иванов А. Е.* Студенческая корпорация России конца XIX – начала XX века: опыт культурной и политической самоорганизации. М.: Новый хронограф, 2004. С. 354.

³³ Про Київський клуб російських націоналістів та Анатолія Савенка див.: *Мартинюк О. В.* Російський націоналізм як соціально-політичний феномен у виборчому процесі Правобережної України (1906–1912 рр.): дис ... канд. іст. наук. К., 2016. С. 107–134.

³⁴ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 460. Арк. 186–211.

³⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 849. Спр. 15. Арк. 79–80.

³⁶ *Василенко К. П.* Статті, спогади, листування. Київ, 2002. Ч. 1. С. 254–255.

³⁷ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 460. Арк. 194.

³⁸ *Мошинский И. Н.* На путях к I-му съезду РСДРП. М., 1928. С. 103.

³⁹ *Сфремов С.* Щоденник. Про дні минулі (спогади). К., 2011. С. 445.

⁴⁰ *Блонский П. П.* Мои воспоминания. М., 1971. С. 55.

⁴¹ *Grabiec J.* Czerwona Warszawa przed ówierć wiekiem: moje wspomnienia. Poznań, 1925. S. 19–24.

⁴² *Сфремов С.* Щоденник. Про дні минулі (спогади). К., 2011. С. 422.

⁴³ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 460. Арк. 191–194.

⁴⁴ *Медем В.* Из моей жизни. М., 2015. С. 111

⁴⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 849. Спр. 15. Арк. 162.

⁴⁶ *Шульгин В. В.* Тени, которые проходят. СПб., 2012. С. 47.

⁴⁷ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 849. Спр. 15. Арк. 74, 79–81.

⁴⁸ Там само. Арк. 45.

⁴⁹ Там само. Арк. 63.

⁵⁰ Там само. Арк. 147.

⁵¹ *Василенко К. П.* Статті, спогади, листування. К., 2002. Ч. 1. С. 258–259.

⁵² Там само. С. 260.

⁵³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 849. Спр. 15. Арк. 174.